

אודות המחלת באושוויץ

הרמן לנגביין

בכל מחנות הריכוז הנאציים ביקשו האסירים דרכים למזער את שלטון הטרור המוחלט של הס"ס. באושוויץ – יותר מבכל מחנה אחר – מי שהעז לחשוב על התנגדות היה חייב להתמקד בהצלת חיים, שכן בניגוד למחנות ההשמדה סוביבור, טרבלינקה ובלז'ץ, באושוויץ היתה אוכלוסייה גדולה של אסירים עובדים.

כמה גורמים מקשים את שחזור פעולות ההתנגדות במחנה. ראשית, המשתתפים והעדים לא ניצלו. שנית, כמה קבוצות זקפו לזכותן הצלחה בפעולות התנגדות ולעתים קרובות ניסו לשלול זכות זו מאחרים. ושלישית, צבא המלשינים של הס"ס נכח בכל רחבי המחנה, והיה הכרח לשמור על סודיות.

רק אסירים ששרדו את ההגעה למחנה בלא נזק נפשי קשה ואסירים שעבדו במקומות שבהם לא סבלו מרעב מתמיד, יכלו לקוות להעמיד התנגדות כלשהי למנגנון הרצחני של הס"ס. אסירים כאלה היו מיעוט זעום ביותר. מחשבות כלשהן על התנגדות היו מעל לכוחותיו של המוזלמן המת-חחי או של אסיר על סף הפיכה למוזלמן. גם האסירים הרבים שלא היו שקועים ראשם ורובם ברעב ובמציאת מזון איבדו את האומץ ואת המוטיווציה לסייע להצלתם של אחרים ממנגנון ההרג. לעתים קרובות מדי ראו אסיר שמתוך סיכון גדול הצליחו להבריח מסלקציה קטלנית אחת, מסומן למיתה בסלקציה הבאה. חוויות מקהות חושים מעין אלה גרמו לאסירים רבים לזנוח כל מחשבה על התנגדות ולהתמקד בהצלת חייהם שלהם. למרות המגבלות האלה, היו ניסיונות להציל חיים; היו צורות של התנגדות.

כל אסיר בעל גישה למשרדי הפקידים ידע לפי רשימות המתים באילו ממחנות המשנה תנאי החיים קשים יותר. במקומות שרבים מתו בהם, נדרשו דרך קבע אסירים חדשים. הדרישה לאסירים היתה גדולה ביותר במחנות שסיפקו עובדים לעבודות המפרכות ביותר, כמו העבודה במכרות הפחם של אי גה פרבן. ככלל, דרשה הנהגת המחנה שיהודים הם שיועברו למחנות הללו. כשנצטווה אסיר במשרד הפקיד להכין את העברתם של אסירים למחנה משנה למחרת היום, מסר הס"ס הנחיות כלליות בלבד ונקב במספר האסירים שיש להעביר. הפקיד היה אחראי על עריכתה של רשימת המשלוח. לעתים התאפשר לאסיר מנוסה, שהכיר מישהו במשרד הפקיד ונדע לו על העברה קרובה, לראות את הרשימה. אם גילה שמישהו ממכריו מיועד להעברה, הוא יכול היה לבקש מאיש הקשר שלו למחוק את השם מן הרשימה. אם שיחק לו מזלו, הוא הצליח בכך. ואולם את המספר הנקוב היו חייבים לספק, כלומר הפקיד היה צריך לבחור באסיר לא מוכר להעברה למחנה שסיכויי ההישרדות בו היו זעומים.

אם אסיר ששימש אח במרפאה למד מידיד שעבד במגורי הס"ס כי למחרת היום מתוכננת בבית החולים סלקציה של כל מי שנראה לא כשיר לעבודה, היה באפשרותו – אם היו לו האומץ והקשרים הנחוצים – להסתיר אנשים אחדים מן האגף שלו ולהצילם מתא הגזים. מובן שלא היה בידו להציל אלא מעטים מן הסלקציה הרצחנית. הזדמנויות כאלה הציבו דילמות: למי לעזור? ואת מי לשלוח אל מותו?

במרפאת האסירים שרר לעולם מחסור בתרופות הנחוצות ביותר. אבל כמה אסירים הצליחו להבריח אותן אל המחנה. האוכלוסייה האזרחית הפולנית מחוץ למחנה סייעה לעתים קרובות בהשגת תרופות. לפעמים עלה בידי אסירים להשיג במחסני קנדה, שבהם הוחזקו מיטלטליהם של הקרבנות. כל אימת שהתקבלה תרופה כלשהי בבית החולים, היו האחים והרופאים שמקרב האסירים צריכים להחליט למי לתת אותה. מאחר שהכמות מעולם לא הספיקה לכולם, נקלע הסגל הרפואי למצב קשה. כפי שניסח זאת הדוקטור רוברט וייץ, הבחירה היתה "בין לא לעשות כלום, פתרון שהוכתב על-ידי מוגות לב, לבין הפיכה לאקטיוויסט".

לפני דילמה קשה עוד יותר ניצבו הרופאים האסירים בבית החולים של מחנה הנשים. בשנותיו הראשונות של המחנה נהגו להמית, עם ולדה, כל אישה שהצליחה להסתיר את הריונה עד הלידה. כדי להציל את חיי הנשים ההרות, נהגו הרופאים האסירים להפיל בחשאי את עובריהן בלי להתחשב באיזה שלב של ההיריון נמצאו. הנהלת המחנה נהגה בקפדנות יתרה כשהיה מדובר ביהודים. אם הצליחה אישה יהודייה ללדת בסתר, בתנאים פרימיטיביים שלא יתוארו, נגזר על התינוק למות כדי להציל את האם, כי לא היה אפשר להסתיר תינוק בן יומו מהנהלת המחנה. "כל הרעל במחנה הוקצה למטרה זו, ועדיין לא היה בו די", נזכרה לוסי אדלסברגר, רופאה יהודייה מברלין. "כמה אמהות", היא סיפרה, "לא היו מסוגלות לסלוח לא לעצמן ולא לנו". רופאה אחרת, אולגה לנג'ל, כתבה שנים לאחר מכן כי "הגרמנים הפכו אותנו לרוצחים".

הזדמנויות אחרות היו פתוחות לפני מי שהסתכן והשתתף בפעילות ההתנגדות. כל אסיר או אסירה בעלי תפקיד אחראי, בין שהיה קאפו, ממונה על בלוק או פקיד ובין שהיה אח או רופא, נהנה מזכויות יתר רבות ומהגנה מפני התנאים הגרועים ביותר, כמו רעב כרוני ופחד תמידי מפני הכאה. אסירים אלה גם היו בעמדות שאפשרו להם להתוודע טוב יותר לאופן ניהולו של המחנה. ואולם הם לא יכלו להתעלם מן העובדה כי בתור בעלי זכויות יתר במחנה, הם היו לשותפיו לפשע של הס"ס. כמה מהם ניצלו את מעמדם המיוחס לרווח אישי. אחרים ניצלו את ההזדמנויות שנקרו להם לפעול נגד המנגנון של הנהלת המחנה כל אימת שהתאפשר להם.

ואולם לא היתה פעולת התנגדות שהיה בכוחה לכרסם במבצע ההרג הגדול ביותר – המתתם בגז של משלוחי ה-RSHA, יהודים שהוגדרו בלתי כשירים לעבודה ונשלחו מיד אל מותם.

מחנה הריכוז אושוויץ היה למחנה השמדה ב-1942. עד אז נכלאו בו בראש ובראשונה פולנים, בעיקר מאנשי האינטליגנציה. מטרת הנאצים היתה לחסל את האליטה הפולנית ה"מסוכנת" ולהוריד את העם הפולני לשפל המדרגה. עם קבוצות המחותרת הראשונות נמנו אפוא פולנים, ולעתים קרובות עמדו בראשן קצינים פולנים. ויטולד פילצקי, שנודע באושוויץ בשם תומאש סְרְפִינסקי, עמד בראש אחת הקבוצות הללו. בעיות נתעוררו בעת שנעשו ניסיונות לתאם את עבודת הקבוצות השונות של הקצינים הפולנים, משום שפילצקי היה רק סרן, ואילו דרגותיהם של קצינים אחרים היו גבוהות יותר. בכל קבוצה היו חמישה חברים שנשבעו לשמור על סודיות, אבל בתחילה לא נשמרו כללי הסודיות בקפדנות. חברים מבוגרים יותר שהוצבו לעבודה קלה של קילוף תפוחי אדמה דיברו כנראה בינם לבין עצמם בשעת העבודה בחופשיות יתרה. קזימיז' סמוֹלֵן נזכר כי על קבוצה זו הוטלה המשימה החשובה של העברת מידע על המחנה אל החוץ – משימה שחשיבותה גדלה לאחר הסבתו של אושוויץ למחנה השמדה. הקבוצה ידעה הצלחה מסוימת. עוד ב-18 במרס 1941 הגיע שדר של הקבוצה לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. ואולם חברי המחותרת הפולנית שילמו ביוקר על התנהגותם הלא זהירה. משנודע למחלקה הפוליטית של המחנה על פעילויותיהם, נכלאו רבים מן החברים ועונו. ב-25 בינואר וב-11 באוקטובר 1943 ירה הס"ס ב-54 מאנשי המחותרת.

כאשר החלו משלוחי ה-RSHA להגיע באביב 1942, הפך אושוויץ למחנה ההשמדה הגדול ביותר, ואחריותם של אלה שעמד להם כוחם להתנגד גדלה מאוד. הגעתם של המשלוחים גם שינתה את הרכבה של אוכלוסיית האסירים. במאי 1943 היו הפולנים 30.1 אחוזים מאוכלוסיית הכלואים, ואילו באוגוסט 1944 ירד שיעורם ל-22.3. משהגיעו למחנה אזרחיהן של מדינות אחרות, עלה שיעורם של האסירים היהודים המסומנים בטלאי מגן דוד ל-57.4 אחוזים במאי 1943 ול-64.6 אחוזים באוגוסט 1944. ואולם מאחר שתנאי החיים של היהודים היו הגרועים ביותר, היה רק סיכוי קלוש שיהיו כשירים פיזית להעמיד התנגדות כלשהי.

כשכוננו בעלי האומץ והיכולת הדרושים להתנגדות אספה בין-לאומית, הפולנים הם שמילאו בה את התפקידים הפעילים ביותר. הם היו הוותיקים ביותר במחנה ובקיאותם בהלכותיו היתה הכרחית לכל פעילות התנגדות. הם גם יכלו להשיג תפקידים חשובים במרפאה ובמשרדי הפקידים – תפקידי מפתח מבחינת פעילויות ההתנגדות. ולבסוף, לפולנים היה הסיכוי הטוב ביותר – היחיד בעצם – ליצור קשר עם פולנים אחרים שעבדו במחנה וגרו בסביבתו.

יחידה של פולנים שעבדו במשתלת רִיסקו ליד המחנה הראשי ארגנה מבצע של הברחת תרופות חיוניות למחנה. מכתב מרגש שהבריח מן המחנה אדוארד בֶּרְנַצְקי ב-1942 זורה אור על היקף פעילותו: "ביוני, יולי ואוגוסט, הבאתי למרפאת המחנה בערך 7,500 סנטימטרים מעוקבים של תרופה שנועדה להזרקה וכמו כן 70 סדרות של תרכיב חיסון נגד טיפוס. עוד עבודה מן הסוג הזה ותוצאותיה הן ודאי חשובות. היו סמוכים ובטוחים כי רצונותיכם ותקוותיכם לא יוכזבו. על נכונותכם להקריב ועל מחשבותיכם אומר שוב: ישיב לכם האל כגמולכם".

בנובמבר 1942 דיווחו חברי תנועת המחתרת הפולנית לידידיהם בקרקוב כי התרופה שחילק רוקח הס"ס באופן רשמי ענתה על 20 אחוזים מצוריהם. עוד 10 אחוזים היה אפשר לגנוב או לארגן במחנה, ככל הנראה ממחסני קנדה. את 70 האחוזים הנותרים היה צריך אפוא להבריח אל המחנה. בדוח ששרד מצוין כי "באחוזים יש לנו בעיקר פולנים [בין החולים], אולי 50 אחוזים. אנחנו עוזרים רק להם".

קבוצת מחתרת שהורכבה מאוסטרים, צרפתים, פולנים, צ'כים וגרמנים, יהודים ולא-יהודים כאחד, הוקמה בהנהגתו של ארנסט בורגר, אוסטרי שגורש לאושוויץ בדצמבר 1941. צ'כים ופולנים שנלחמו בבריגדות הבין-לאומיות בספרד מילאו תפקיד פעיל ביותר בקבוצה. הם היו מורגלים בשיתוף פעולה מעבר לגבולות בין-לאומיים, וידיעת השפות שלהם הקלה את המגעים. חברים בעלי רקע קומוניסטי מפלגתי, שצמחו במשטר של משמעת חמורה, ידעו להעריך את חשיבות הסודיות.

באוגוסט 1942 הובאו לאושוויץ 17 אסירים מדכאו. משרד הסגל של מגורי האסירים ביקש מהם לסייע במאבק נגד מגפת הטיפוס שהשתוללה בכל רחבי אושוויץ והתפשטה אף אל חיילי הס"ס והאוכלוסייה האזרחית. אני עצמי הייתי אז אסיר באושוויץ ומוניתי לפקידו של דוקטור אדוארד וירתס, הרופא החדש של מחנה אושוויץ. ערוץ התקשורת החדש שנפתח עם מינויי השתפר בגלל כוונתו של וירתס לשנות את תנאי התברואה במחנה בעקבות המגפה. כמעט כל 17 האסירים החדשים היו גרמנים (או אוסטרים שבעיני הס"ס נחשבו גרמנים). רבים מהם רכשו ניסיון מחתרת בעבודתם נגד מינהלת המחנה בדכאו. ולדיסלב פִּיקִיל, רופא פולני שהכיר את בית החולים במחנה הראשי, סבר כי האסירים שהועברו חוללו משהו "כעין מרידה" בדכאו. האסירים החדשים יצרו עד מהרה קשר עם קבוצת בורגר ואתי.

אחרי המלחמה, בזמן שישב בכלא בוורשה, אפיין מפקד אושוויץ רודולף הס את וירתס כאדם "רגיש, טוב-לב ורך מאוד ו[כמי ש]היה זקוק... בהחלט למשענת חזקה... מיבצע חיסול-היהודים הסב לו יסורי מצפון, אותם גילה לי מדי פעם בחשאי... אל הרופאים-האסירים התייחס יחס טוב במיוחד, עד שהתרשמתי לא פעם שהוא נוהג בהם כחברים-למקצוע לכל

דבר¹. וירתס אכן היה הרופא הראשון של אושוויץ שהפקיד בידי רופאים אסירים תפקידי ניהול במרפאה, בניגוד לכלל הרווח שגרס כי אין לשלב רופאים אסירים בסגל בית החולים. וירתס גם התנגד לנוהג לתת בידי אסירים פליליים שלטון כמעט בלא מצרים על האסירים הפוליטיים, ולכן לזקני מחנה בבית החולים של המחנה הראשי ובכל מרפאות האסירים שהיו נתונות לפיקודו מינה את הגרמנים מדכאו, שענדו טלאים אדומים של אסירים פוליטיים, במקום להשתמש בגרמנים נושאי טלאים ירוקים של אסירים פליליים.

המשרד המרכזי דחק בוירתס להיאבק במגפת הטיפוס. גם בגלל המגפה, ברבעון השלישי של 1942 עמד שיעור התמותה בקרב האסירים הרשומים על 20.5 אחוזים בחודש. כאשר תהה וירתס כיצד עליו להילחם בהתפשטות הטיפוס, נאמר לו כי בראש ובראשונה עליו להפיג את חששם של האסירים מפני המרפאה.

החשש היה מוצדק. אסיר שלא היה מסוגל עוד לגרור את עצמו לעבודה, היה צריך תחילה לדווח על מחלתו. הוא היה נבדק בידי רופא אסיר בערב אחרי המסדר, מעביר את הלילה בחדר בבלוק 28 ומובא אל הדוקטור פרידריך אַנטֶרְס, רופא הס"ס בבית החולים שבמחנה הראשי. הרופא האסיר התורן היה רושם את אבחנתו על כרטיס, ועליו נרשמו גם מספר הזיהוי של האסיר וסיווגו. אַנטֶרְס היה נותן בחולה מבט חטוף בלבד ומחליט לפיו אם יחזור לכושר עבודה בתוך זמן קצר. רק לאחר מכן היה מחליט אם לאשפז את החולה בבית החולים. אם נראה שהחולה לא יהיה מסוגל לחזור לעבודה או – חשוב מכך – אם נרשם בכרטיסו שהוא יהודי, היה אַנטֶרְס מורה "לתת לו זריקה". החולה היה נלקח לבלוק 20, בלוק המחלות הזיהומיות בבית החולים, ומומת בזריקת פנול ללב. דוח שהצליחה המחלת הפולנית לשלוח לקרקוב טען כי בממוצע 30 עד 60 איש "קיבלו זריקה" מדי יום. ארבעה עד שישה מתוכם היו בדרך כלל פולנים. מרבית האחרים היו יהודים, עובדה שהיתה ידועה היטב במחנה. האסירים נמנעו אפוא מללכת לבית החולים כל עוד היה הדבר אפשרי מבחינה גופנית. הימנעותם זו היתה אחת הסיבות העיקריות להתפשטות המהירה של מחלות מידבקות במחנה.

בזמן משפטו לפני בית הדין הצבאי האמריקני אמר אַנטֶרְס כי פקודה מרכזית הורתה להרוג את "חולי הנפש חשוכי המרפא, חולי השחפת חשוכי המרפא ואת אלה שאינם מסוגלים לעבוד לעתים קרובות מאוד". אף כי אַנטֶרְס חרג מגבולות אלה מדי יום ביומו, הוא דיווח לוירתס, הממונה עליו, כי לחולים יש שחפת. בסיוע זקן המחנה החדש של בית החולים,

* מאז פרסום המהדורה האנגלית של ספר זה פרסם הרמן לנגביין ספר בנושא ההתנגדות במחנות: Hermann Langbein, *Against All Hope: Resistance in the Nazi concentration Camps 1938-1945*, New York, 1994

¹ הקומנדנט מאושוויץ מעיד: רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס, צבי שנר (עורך), תל אביב 1978, עמ' 283-281.

הצלחתי להוכיח לוורתס כי אנטרס לא בדק כלל אם הם חולים בשחפת. בעקבות זאת הועבר אנטרס למחנה משנה, ומספר הזריקות פחת במידה ניכרת. במסר שהוברח מאושוויץ במאי 1943, נכתב: "הקלה כללית במתח. החולים נשארים במרפאה עד שהם מחלימים לחלוטין וחוזרים לאיתנם". הפחד לדווח על מחלה פחת, והתנאים שנדרשו כדי להיאבק במגפת הטיפוס השתפרו.

תנועת המחתרת הפולנית שבסיסה היה בבית החולים הכירה בחשיבותו של שיתוף הפעולה בין כל העושים למען שיפור התנאים במחנה. לפיכך יצרו הקבוצות השונות קשר, וזמן קצר לאחר מכן החלו משתפות פעולה זו עם זו.

פגישת המפתח התקיימה ב-1 במאי 1943, יום חג נציונל-סוציאליסטי. רבים מאנשי הס"ס לקחו לעצמם יום חופשה, ומשום כך יצאו רק קומנדו ספורים לעבודה בחוץ. בפגישה נכחו נציגים של קבוצת הקצינים הפולנים ויוזף צירנקביץ', נציגה של קבוצת מחתרת פולנית אחרת. רבים מן הפולנים סברו כי צירנקביץ' הוא בעל תפקיד רשמי מטעם המפלגה הסוציאליסטית של קרקוב. מטרתה של הפגישה היתה לגבש התנגדות מאוחדת. בזמן הפגישה היו שהתנגדו לעבודה עם גרמנים או אוסטרים, משום שדיברו בשפת הרוצחים. פולנים לא מעטים הביעו דעות קדומות אנטישמיות וטענו כי מסוכן לעבוד עם היהודים מכיוון שלא יחזיקו מעמד בעיניים. לזכותו של צירנקביץ' ייאמר כי הוא הצליח להדוף מגמות אלה בקרב בני ארצו.

ההנהגה הבין-לאומית של התנועה המאוחדת, שנקראה קבוצת המאבק אושוויץ, הורכבה משני פולנים ושני אוסטרים. אף כי פעילותם התרכזתה במחנה הראשי, היה להם קשר עם כמה מחנות משנה, בייחוד עם הגדול שבהם – בונה-מונוביץ. עם הקבוצה שהיו אתה שם בקשר נמנו גרמנים ואוסטרים בעלי השקפות פוליטיות אחדות שהועברו לאושוויץ בסתיו 1942 מבוכנוולד בעקבות הפיכתו למחנה ליהודים בלבד. בבונה-מונוביץ הצליחו חברי הקבוצה להשיג את התפקידים החשובים ביותר בבית החולים. קבוצת המאבק אושוויץ נתקלה בקשיים רבים יותר בכל האמור בשמירה על קשר עם בירקנאו, תשלובת המחנות הגדולה ביותר, אבל גם שם פעלו קבוצות מחתרת. במחנה הנשים בבירקנאו, לדוגמה, ניהלו קבוצות של נשים צרפתיות וצ'כוסלובקיות, ובהן יהודיות צ'כיות, מאבק משותף מוצלח בשיטותיה הרצחניות של מינהלת המחנה.

קבוצת מחתרת יוצאת דופן שהקדישה את עצמה כמעט בלעדית להצלת חיים, אורגנה בידי יהודים שהועברו לאושוויץ מטרזיינשטט בספטמבר 1943. הגברים, הנשים והילדים מטרזיינשטט נכלאו יחד בבירקנאו, בלי שעברו את תהליך הסלקציה הרגיל. קבוצה של ציונים צעירים, פעילי תנועת נוער מטרזיינשטט, הציעה לצייד את אחד הבלוקים ולהעמידו לשימוש

של ילדים בני שמונה עד 14 שנים. פרדי הירש, אסיר בעל גינונים של מורה להתעמלות, הרשים את אנשי הס"ס ביכולתו להטיל משמעת באמצעות משרוקית. הס"ס התיר לייסד בבלוק מעין בית-ספר ולארגן בו שיעורים. בסופו של דבר, התנאתה המנהלה במתקן לפני מבקרים. קבוצות המחותרת בבירקנאו ידעו כי הס"ס מתכנן להמית בגז את יושבי מחנה המשפחות בתוך שישה חודשים. הן הציעו כי הירש, בעל הסמכות החזקה ביותר במחנה המשפחות, יארגן מרידה בבוא העת. ואולם הירש בחר כנראה להתאבד, ורוב יושבי האחרים של מחנה המשפחות הלכו לתאי הגזים. עם זאת, כמה צעירים הופרדו מן האחרים ברגע האחרון וחיהם ניצלו משום שהתחבבו על סגל הס"ס.

כל קבוצה שניסתה להדוף את הצעדים הגרועים מכול, לשפר את התנאים או לאסוף מידע, נאלצה להתמודד עם צבא של מלשינים ששתלה המחלקה הפוליטית של המחנה. כדי להגן על עצמן היו קבוצות המחותרת חייבות לחשוף את המלשינים ובמידת הצורך להרוג אותם. מפקד המחנה הס כתב על ההצלחות שקצרה קבוצת המאבק בעניין זה במחנה הראשי: "לא היתה כמעט אפשרות להחזיק מודיעים בצריפי החולים"². המחלקה הפוליטית ידעה כי מרכז ההתנגדות נמצא בבית החולים, ולכן ניסתה להציב שם מלשינים רבים ככל האפשר.

כמו בכל מחנות הריכוז, האסירים שעבדו במפעלי החימוש באושוויץ, ובהם בית החרושת אוניון, ניסו לחבל בייצור כל אימת שהתאפשר להם הדבר. הנחת המוצא שלהם היתה כי מוטב שעבדי האויב יספקו לו כלי נשק מעטים ככל האפשר. הס"ס הגיב באלימות קיצונית על כל ניסיון חבלה. אביא לדוגמה את האסיר טושנשניידר שעבד במפעל הכימי במחנה המשנה בלְכֶמֶר: הוא קשר את נעלו בחתיכת חוט תיל כדי שלא יתבלט בין הפועלים הצועדים חזרה למחנה. משגיח גרמני הבחין בדבר ורשם את מספרו ואת מספרו של יהודי יווני שהיה עד ל"חבלה". השניים נתלו עם הקאפו שלהם, צרפתי צעיר, בינואר 1945.

למרות אמצעי הרתעה מעין אלה, עשו אסירים ניסיונות חבלה של ממש. רז'ה אַבְדָה, צרפתי, נזכר כי היתה אפשרות לבצע חבלה שיטתית שהפקידים ב-DAW לא היו מסוגלים לאתר. בתוך כמה חודשים הקטינו פעולותיהם את התפוקה ב-50 אחוזים. לעתים היו ניסיונות החבלה ספונטניים, ולעתים תוכננו מראש. כל אימת שהתאפשר הדבר, הציבה קבוצת המאבק אושוויץ מומחים במפעלים שנזקקו לעובדים מיומנים והסתמנה בהם אפשרות של חבלה. הצלחת הפעילויות במפעלי החימוש אוניון, שהעסיקו נשים, עולה מן התלונות כי רימוני היד שיוצרו בבית החרושת לא התפוצצו. אסירים ממחנה המשנה לְאוֹרְהִיטָה שעבדו במשרד הטכני של Metal Werke Rhein, Düsseldorf AG, מצאו דרך להסב נזק למנגנוני התותחים אחרי שעברו ביקורת, ובאופן זה לא התגלתה החבלה שגרמו. אסירים שהועסקו

² שם, עמ' 282.

בפירוק מטוסים פגומים בבירקנאו השמידו באורח שיטתי ציוד ומכשירים שאלמלא כן היה אפשר להשתמש בהם שימוש חוזר.

אחרי שהתאחדו האסירים הפולנים והאסירים הבין-לאומיים, היו רוב מנהיגיה של קבוצת המאבק אושוויץ פולנים, גרמנים ואסירים פוליטיים אחרים. הם תרו אחר דרכים להשפיע על אנשי ס"ס בודדים. מדי פעם היה בא לידי ביטוי רגש אנושי ספונטני, בעיקר כשגילה איש ס"ס כי אסיר מסוים הוא בן ארצו. במקרים כאלה התאפשר לעתים לאסיר לנצל קרבה זו לקידום ענייני המחותרת. הדוקטור אוטו וולקן, לדוגמה, סווג בלתי כשיר לעבודה בסלקציות של המגיעים. איש ס"ס ששמע כי וולקן מדבר בעגה אוסטריית, שאל אותו מנין הוא. כשענה לו וולקן שהוא מווינה, השיב איש הס"ס, "אה. בן ארצי. אני מלינץ", ושלף אותו מן הקבוצה שיועדה להמתה מיידית בגז. איש ס"ס אחר גילה כי רנה ילינק באה מעירו דרוין וסידר את העברתה לסגל האחיות, והציל כך את חייה. קשר שכמעט אפשר לכנותו בשם ידידות התפתח בין היינץ לויין, יהודי שניגן בתזמורת הגברים בבירקנאו, לבין יואכים וולף, קצין ס"ס. וולף, שתואר כאדיב, נכח לעתים קרובות בחזרות התזמורת, ושם נודע לו כי לויין הגיע, כמותו, מהעיר הלה שבחבל זלה. בשובו מחופשות נהג וולף לספר ללויין על מצב העניינים בבית ולתאר את תוצאות ההפצצות.

משעמדו האסירים על ערך הקשרים האישיים עם בני ארצם, הם חתרו להרחיבם. לקתרינה פרינץ נודע כי איש ס"ס בן 50, נגל שמו, הגיע מברטיסלווה, כמוה. נגל דיבר אתה ועם נשים אחרות מן האזור בהונגריה, ובסופו של דבר הבטיח להבריח אליה דואר וחבילות. שני אנשי ס"ס אוסטרים סייעו לבן ארצם להבריח מכתבים בלתי חוקיים בתמורה לפריטים שיכלו האסירים לגנוב. היה אפשר אפוא לארגן סחורות מקנדה וממקורות אחרים לא רק כדי לסייע לאסירים, אלא גם כדי להביא את השומרים לידי שחיתות. קצין הס"ס זפ שפנר, אחד משני אנשי הס"ס האוסטרים, סיפר כי שוחח עם אסירים ששמע שהם מדברים במבטא אוסטרי ואחר כך סייע להם. מקרים כאלה היו כמובן חריגים והיו מעורבים בהם בעיקר אסירים ממוצא גרמני.

קבוצות המחותרת ניצלו את ההזדמנויות שהציעו להן מקורותיהן בס"ס כדי ליזום קשרים נוספים. זלמן לבנטל, שתיעד את קורות המחנה ואת עבודתו בזונדרקומנדו והטמין את רשימותיו ליד המשרפה, דיווח כי קבוצה של פעילים מן הזונדרקומנדו שלו הצליחה להבריח דיווחים וסכום כסף לא מבוטל לתנועת המחותרת במחנה.

יז'ף צירנקביץ' וסטניסלב קלודז'ינסקי כתבו דוחות מעודכנים, וקבוצת המאבק אושוויץ שלחה אותם לקרקוב בסיוע אזרחים פולנים שעבדו במחנה. המידע נשלח לממשלה הפולנית הגולה בלונדון באמצעות משדר רדיו חשאי. המידע שדלף בצירוף השחיתות של קציני ס"ס בכירים שלא היה אפשר להסתירה עוד, הובילו להחלפתם של מפקדי אושוויץ. איש הס"ס

וילהלם בוגר מהמחלקה הפוליטית אמר ב-5 ביולי 1945, בעת שהיה נתון במעצר האמריקנים, כי "בסתיו 1943, כאשר הובא לידיעת העולם המיתות ההמוניות באושוויץ, נעשו לפתע שינויים בהנהגת המחנה". במקום רודולף הס מונה למפקד המחנה ארתור ליִבְהֶנְשֶׁל. ואולם הס הוצב בראש מחלקה ID ב-WVHA. על חילופי המפקדים נודע ב-11 בנובמבר, כשהוציא המפקד החדש את פקודתו הראשונה.

ההזדמנויות של תנועת ההתנגדות להשפיע על הדרגים הבכירים במינהלת המחנה גדלו עם השינוי בהנהגת המחנה. ליִבְהֶנְשֶׁל היה תמים דעים עם וירתס כי אין להעניק לאסירים פליליים שלטון בלא מצרים על האסירים האחרים. הוא דאג להחליף את זקן המחנה ה"ירוק" באסיר פוליטי גרמני שהיה כלוא במחנות ריכוז מאז 1933. זקן המחנה החדש דאג בתורו לכך שהממונים על הבלוקים הכפופים למרותו יפסיקו להכות את האסירים או, למצער, יצמצמו במידה ניכרת את ההכאות. ואולם ליִבְהֶנְשֶׁל יכול היה ליישם שינויים כאלה במחנה הראשי רק משום שאושוויץ חולק לשלושה חלקים אחרי עזיבתו של הס. בירקנאו שינה את שמו לאושוויץ II, ובונה-מונביץ ומחנות משנה אחרים אוחדו והיו לאושוויץ III. לכל אחד מהם היה מפקד משלו.

ככול שהלך מצבם של הגרמנים בחזית והידרדר, כן גברו הסיכויים לאלץ את אנשי הס"ס לסייע לאסירים. לבסוף יצרו אסירים מקבוצת המאבק אושוויץ קשר עם איש ס"ס צעיר ששימש ממונה על בלוק ושכנעו אותו להצטרף אליהם בבירחתם מן המחנה אל קבוצת פרטיזנים פולנית שפעלה מדרום לאושוויץ. איש הס"ס נחשב אמין משום שהיה מפרוסיה המזרחית, אזור שחיילים רוסים צרו עליו, והיה מובן מדוע רצה לעזוב את אושוויץ. אף כי איש הס"ס דחה שוב ושוב את מועד הבריחה, הוא סייע רבות לאסירים בכך שסיפק להם מדי ס"ס ואישור מעבר שהיה נחוץ לכל איש ס"ס שביקש להוביל החוצה אסירים דרך שורה של עמדות שמירה. האסירים ברחו בלעדיו. איש קבוצת המאבק שלבש מדי ס"ס הוביל את אחיו האסירים הלבושים במדי הפסים שלהם דרך עמדות השמירה. בתיאום עם הפרטיזנים הוחלט על נקודת מפגש, ובה היו האסירים אמורים לקבל בגדים ונשק. המטרה היתה לפתוח בפעולה מתואמת של הפרטיזנים והאסירים נגד הנאצים מיד לכשיגיעו החיילים הסובייטים לסביבות אושוויץ. הפרטיזנים ביקשו לחסוך, במידת האפשר, מאסירי אושוויץ את גורלם של האסירים במחנה הריכוז מיידנק. כשהתקרבו החיילים הסובייטים למחנה ביולי 1944, הרג הס"ס את רוב האסירים. אלה שניצלו הובלו לאושוויץ. ב-28 ביולי הגיעו לאושוויץ רק 837 מתוך יותר מ-1,000 המפונים. השאר נרצחו בזמן הצעדה.

בזמן שתוכננה הבריחה ונדחתה שוב ושוב, תכננה קבוצת המאבק אושוויץ עוד בריחה, גדולה יותר. איש ס"ס ששמו פרנק היה אמור להבריח ב-27 באוקטובר 1944 חמישה אסירים בתוך ארגז מוסווה כמשלוח כביסה. הבורחים היו ארבעה פולנים וארנסט בורגר

האוסטרי שהנהיג את קבוצת המאבק אושוויץ למן ייסודה. תנועת המחתרת היתה בקשר עם פרנק מאז קיץ 1944. הוא דיווח לה על ממדיהן של יחידות הס"ס ושימש איש קשר עם ארגון המחתרת הפולני מחוץ למחנה. לא ידוע אם פרנק היה אותו ממונה על בלוק מטעם הס"ס שהיה מעורב בבריחה אחרת שתוכננה לאותו קיץ; כמו כן לא ידוע מדוע שכנע פרנק עוד איש ס"ס להצטרף לבריחה. איש הס"ס האחר היה החוליה החלשה בשרשרת החשאיות. הוא הסגיר את הבורחים, והם נלקחו מן הארגז, עונו ולבסוף נתלו לעיני האסירים במסדר. פרנק הועמד למשפט הס"ס ונורה. באורח זה סוכלו התכניות להתנגדות מתואמת כלשהי בהתקרב החיילים הסובייטים.

דוחות מפורטים על אושוויץ ועל השמדתם ההמונית של יהודים ואסירים אחרים נשלחו לעולם החיצוני בסיוע אזרחים שעבדו עם האסירים במפעלים והפרו את הפקודה שלא ליצור קשר עם האסירים. מתוך יותר מ-2,000 המסרים הסודיים הקיימים, כ-350 נשלחו בידי קבוצת המאבק אושוויץ.

האסירים ידעו כי אנשי הס"ס מאזינים ל-BBC וכי לשידורים שנמסר בהם מידע על אושוויץ נודעה השפעה ניכרת עליהם. אסירים שעבדו במגורי הס"ס השתמשו במסמכים הרפואיים של הס"ס להכנת רשימה שמית של אנשי הס"ס שהיו פעילים ביותר במנגנון ההשמדה. הרשימה נשלחה ללונדון באמצעות המחתרת הפולנית בקרקוב ושודרה ב-BBC בלוויית אזהרה כי האנשים ששמותיהם מופיעים ברשימה ייחשבו אחראים לפשעים ההמוניים הנעשים באושוויץ. אחרי שידור התכנית בתחילת 1944, השגחו האסירים בעצבנות בקרב אנשי הס"ס. לאחר מכן נודע, לדוגמה, כי גרהרד לכמן מן המחלקה הפוליטית קיבל פנקס תשלומים על שם אחר. שמו האמיתי הופיע ברשימה זו.

מדוח למפקד סיפ"ו מ-5 ביולי 1944 למדו חברי המחתרת על מברק מאת השירות המיוחד של משרד החוץ בשגרירות בריטניה בברן שנתפס בדרכו ללונדון. המברק הכיל ידיעות על גירושם של יהודים הונגרים ל"בירקנאו באושוויץ שבשלזיה העילית" וצורפו אליו נתונים והתייחסות ל"ארבע המשרפות בבירקנאו". הוא גם כלל הצעה שבעלות הברית יפציצו את מסילות הרכבת המוליכות מהונגריה לבירקנאו ואת "המתקנים של מחנות ההשמדה". הצעה מעין זו העלתה קבוצת המאבק אושוויץ.

פרט לדוחות כאלה קיבלו בעלות הברית מידע קונקרטי מאסירים שנמלטו מאושוויץ והכירו את מנגנון ההרג. אחד מן הבורחים הללו היה יז'י טֶבּוּ, תלמיד רפואה פולני שנמלט מן המחנה ב-19 בנובמבר 1943. לאחר מכן כתב טֶבּוּ בקרקוב 19 עמודים של דוח מפורט על אושוויץ, וזה הופץ בין בעלות הברית תחת הכותרת "דוח של רב סרן פולני". שני יהודים סלובקים, ולטר רוזנברג (רודולף וְרְבָה) ואלפרד וְצֶלְר, ברחו ב-7 באפריל 1944 והגיעו לסלובקיה. ניסיונם במחנה והתפקידים שמילאו לא מכבר בתור פקידי בלוקים, אפשרו להם

לחבר דוח מפורט, מאויר בתרשימים שסרטטו שעה שתכננו את בריחתם. לדוח שלהם, שעסק בעיקר במסע ההשמדה ההמונית של היהודים, צורף מידע שסיפקו היהודים הפולנים צ'סלב מורדוביץ' וארנוסט רוזין שנמלטו מבירקנאו ב-27 במאי 1944. הדוחות הגיעו לידי בעלות הברית, אבל הן הגיבו בהססנות. מאוחר יותר אישרו את פרסומם.

הציבור הבריטי הגיב מהר יותר לשדר מקבוצת המאבק אושוויץ, שהגיע ללונדון ב-6 בספטמבר 1944 בנתיב הרגיל, דרך קרקוב. הוא סיפר על תכניתה של מינהלת המחנה להרוס את המחנה בהפגזות ובהפצצה מן האוויר בהתקרב החיילים הסובייטים. הס"ס כינה את התכנית "תכנית מול" על שם אוטו מול, מנהל המשרפות ותאי הגזים. קרוב לוודאי, אם כי לא בטוח, שפרסום השדר באנגליה היה אחת הסיבות שבגללן לא הוצאה תכנית מול אל הפועל.

קבוצת המאבק אושוויץ גם ארגנה בריחות מרובות של אסירים שנמצאו בסכנה מיוחדת. הודות ליכולת להתגבר על מגמות אנטישמיות הן בקרבה והן במחנת הפולנית שקלטה את הבורחים, חבו אסירים יהודים רבים באושוויץ את חייהם לבריחות מעין אלה.

דוח של מפקד סיפ"ו בקטוביץ מ-18 בדצמבר 1944 מגלה כיצד העריך מטה סיפ"ו את פעולות ההתנגדות במחנה זה ובסביבתו. בסיפ"ו ידעו כי צ'ינק'ביץ', "מפקד" המחנת הפולנית במחנה, השתמש בכינוי "אדום" במגעיו עם המחנת מחוץ למחנה. עוד ידעו בסיפ"ו על עבודת הקבוצה באשר לדוחות מצב, פרטים על אסירים חדשים ועל אסירים שהועברו, מבני המחנה, סגל השומרים והערכות על אנשי ס"ס כפרטים, ארגוני אסירים, תכניות לעתיד והכנת בריחות.

אדלד אוֹבֵל עשתה מעשה התנגדות יחיד במינו בתולדות מחנות הריכוז הנאציים. הגינקולוגית דוקטור אוֹבֵל היתה בתו של כהן דת אוונגלי בלורין. היא מחתה על הטיפול הגרוע של הגרמנים בנשים יהודיות בבית כלא צרפתי. הס"ס הגיב מיד והכריז שאם ברצונה להגן על יהודים, היא מוזמנת לחלוק אתם את גורלם, ודוקטור אוֹבֵל גורשה לאושוויץ. רופא המחנה שיבץ אותה לעבודה בבלוק 10, בלוק הניסויים במחנה הראשי, ושם היתה אמורה אוֹבֵל להשתתף בניסויי העיקור שנעשו בנשים יהודיות על-פי יזמתו של קרל קלאוֹבֶרג. משראתה אוֹבֵל מה נעשה שם, היא סירבה לקחת בכך חלק. רופא המחנה שאל אותה אם היא יודעת שבמהותו של דבר היהודים אינם אלא אונטרמנשן. היא השיבה כי ישנם אנשים מכל מיני סוגים, כמה שונים ממנה, כמה שונים ממנו. אוֹבֵל ניצלה בזכות צירוף מקרים של מזל וסיוע של אסירים שעבדו בבית החולים.

קבוצת המאבק אושוויץ הסתייעה בחבילות שהורשו אסירים מסוימים לקבל. הפקודה שהתירה משלוח חבילות ניתנה למפקדי מחנות הריכוז ב-30 באוקטובר 1942, בניסיון לשמור על כוחם של העובדים בתעשיות החימוש. יהודים, צוענים ורוסים לא הורשו לקבל

חבילות. בפברואר 1943 החלו מגיעות חבילות במספר גדול. ב-20 ביוני 1943 ביקש סטניסלב קלודז'נסקי בשם קבוצת המאבק מן המחתרת הפולנית להעביר כתובות של אסירים למדינות זרות כדי שחבילות יוכלו להישלח מהן לאושוויץ – במידת האפשר באמצעות הצלב האדום הבין-לאומי. נוסף על הסיוע המוחשי שסיפקו מצרכי המזון שהגיעו, קיוו האסירים כי הגרמנים יבינו שהעולם כולו יודע מה קורה באושוויץ. רשימות של אסירים ושל מספרי הכלא שלהם נאספו. הוחלט לכלול ברשימות את כתובותיהם של גרמנים, צ'כים ואחרים במחנה. אף כי הס"ס החרים רבות מן החבילות, נודעה למהלך השפעה.

הוודאות שלעולם לא תצא מן הגיהנום הזה והרצון שהעולם ידע הכול, היו המניעים שבגללם הבריחה ורה פולטינוב, קומוניסטית יהודייה צ'כית, לצ'כוסלובקיה את תכניות המשרפה ותאי הגזים שנבנו בתוכה בבירקנאו. כמו חברותיה ולריה וְלובה, גם היא קומוניסטית יהודייה צ'כית, וקריסטינה הורשק הפולנייה, עבדה פולטינוב במינהלת הבנייה של הס"ס.

סיבות דומות הנחו אותי להבריח לחברים בווינה את מספריהם של אלה שנלקחו למחנה חיל המצב באושוויץ ונרצחו. בהיותי פקיד של רופא המחנה, הצלחתי ללקט את מספר האסירים שנרצחו מתוך הדוחות התלת חודשיים והחודשיים ששלח הרופא דרך שגרה לברלין-אֶרְנֶיבֶּנְבוּרְג. המספר הנמוך ביותר (2.3 אחוזים מכל אוכלוסיית האסירים) נרשם בדוח של אוקטובר 1943. המספר עלה ל-10 אחוזים במרס 1944. בווינה העתיקו אוטו לנגביין וחבריו עלון מידע על מחנה ההשמדה, שלשלו עותקים שלו לתיבות דואר והכניסו אותם בין דפיהם של מדריכי הטלפון בתאי הטלפון לשיחות חוץ.

חשוב להדגיש כי אי אפשר להציג כאן את כל צעדי ההתנגדות שנקטו, משום שלרבים מהם אין אישוש. מספרם של מאמצי ההתנגדות שאי אפשר למנות כי איש מן העדים להם או מן המשתתפים בהם לא שרד, נותר בגדר תעלומה. מעט בלבד ידוע על ניסיונות ההתנגדות של אלה שנשלחו מיד לתאי הגזים. לעולם לא נדע כמה מעשים נואשים התחוללו קודם שעשה הגז הרעיל את פעולתו. רק מעטים תועדו. ב-25 במאי 1944 ניסו כמה מאות יהודים הונגרים להסתתר בתעלות ובין השיחים ליד תאי הגזים. אנשי ס"ס מצוידים בפנסים רדפו אחריהם ולכדו אותם, ולאחר מכן ירו בהם. שלושה ימים אחר כך הסתיים באותו אופן עוד ניסיון בריחה דומה. קבוצת המאבק אושוויץ דיווחה על התקרית לקרקוב.

ניסיון ההתנגדות המתועד בצורה הברורה ביותר היה מעשה של ייאוש שנעשה במשרפה ב-23 באוקטובר 1943. האסירים לשעבר אריה פוקס וקזימיז' סמולן העידו על כך במשפטי אושוויץ שנערכו בפרנקפורט. פוקס סיפר כי שמע מראש הקומנדו שלו שאישה יהודייה, רקדנית מוורשה, סירבה ללכת מן המלתחה לתא הגזים; כשאיים עליה איש הס"ס שילינגר היא חטפה את אקדחו, ירתה בו והרגה אותו ופצעה איש ס"ס אחר ברגל. סמולן, שעבד אז במחלקה הפוליטית, סיפר כי שמע על האירוע וידע את שם איש הס"ס שנפצע, וילהלם

אָמְרִיךְ. לרוב האסירים נודע כי שילינגר מת בדרך לבית החולים בקטוביץ בעקבות פקודה של מפקד המחנה לכבד את זכרו באמצעות מודעת אבל.

יז'י טֶבּוּ תיאר את האירוע ב"דוח של רב סרן פולני":

1,800 יהודים פולנים הגיעו מברגן-בלזן במשלוח של ה-RSHA; הם החזיקו באישורי מעבר שהתירו להם לנסוע לארצות באמריקה הלטינית. הם היו חלק מ"יהודי החליפין" כפי שקראו להם... רק אחרי שהגיעו לרציף הירידה מן הרכבת הבינו כי הובאו לאושוויץ [ולא למקום שיוכלו לצאת ממנו את הארץ, כפי שנאמר להם]... הגברים והנשים הופרדו על הרציף... לאחר שבדקו את תעודות המסע שלהם והודיעו להם כי הם חייבים לעבור חיטוי לפני שימשיכו במסעם, הוליכו אנשי הס"ס את הנשים אל המלתחה. הפקודה להתפשט הדאיגה את הנשים; בכל אופן, אנשי הס"ס החלו לאסוף את טבעותיהן ושעוניהן. אישה שהבינה כי היא מצויה במצב חסר תקווה השליכה פריט לבוש שפשטה על ראשו של אוברשרפירר שילינגר, חטפה ממנו את האקדח וירתה בו שלוש פעמים. היא גם ירתה באונטרשרפירר אָמְרִיךְ. שאר הנשים התנפלו בידיים ריקות על אנשי הס"ס; אפו של אחד ננשך, פניו של אחר נשרטו... כמה מן הנשים נורו למוות, האחרות הובלו לתאי הגזים והומתו. שילינגר מת בדרך לבית החולים. אָמְרִיךְ החלים בסופו של דבר; אך נותר נכה ברגלו.

כפעולת תגמול פתחו למחרת היום עמדות השמירה של הס"ס באש אקראית ממכונות ירייה. 13 אסירים נהרגו, ארבעה נפצעו קשה, ו-42 נפצעו קל. המקור של טֶבּוּ אינו ידוע, ואיש ממשלוח ה-RSHA לא שרד כדי לספר את הסיפור.

הס העיד בנירנברג על מעשה ייאוש זה, וסיפר:

משלוח הגיע מבלזן. אחרי ששני שלישים, רובם גברים, היו בתאי הגזים, פרץ מרד בקרב השליש הנותר במלתחה. שלושה או ארבעה מש"קי ס"ס חמושים נכנסו למלתחה כדי לזרז את ההתפשטות... חוט חשמל נתלש, אנשי הס"ס הותקפו, אחד נדקר למוות, וכולם נפרקו מנשקם. מאחר שהחדר היה חשוך לגמרי, פרץ קרב יריות פרוע בין עמדת השמירה ביציאה לבין האסירים שבפנים. כשהגעתי, נעלתי את הדלתות, סיימתי את ההמתה בגז של שני השלישים הראשונים ונכנסתי לחדר מצויד בפנסים ומלווה בשומרים. דחקנו את האסירים לפינה וממנה הולכנו אותם בזה אחר זה לחדר הסמוך; ושם ירו בהם בפקודתי באקדחים קטני קוטר³.

³ תעודות נירנברג, NO-1210.

במסמך שהטמין כתב זלמן לבנטל כי במרידה החלה צעירה יהודייה⁴. אף כי יש הבדל בפרטי האירוע, דבר אחד חוזר בתיאורים: ב-23 באוקטובר 1943 הרגה יהודייה איש ס"ס שהשתתף ברצח ההמוני.

אחרי שהפך הס"ס את אושוויץ למחנה השמדה, הוא הקצה אסירים ליחידה מיוחדת, הזונדרקומנדו, שנועדה לעבוד במשרפות ובתאי הגזים. האסירים שנבחרו היו ברובם צעירים חסונים שלא הכירו את המחנה, משום שהגיעו לא מכבר במשלוח ה-RSHA. בפקודת אדולף אייכמן, הוצאו להורג מרבית אנשי הזונדרקומנדו אחרי כל מבצע השמדה, שכן היו שותפים לסודות הנאצים. לפי עדותו של הס לפני בית הדין בוורשה, רק עובדים מיומנים, כמו מסיקים, מכונאים ובעלי תפקידים מקרב האסירים הושארו בחיים.

בהכירם את מדיניות ההרג של הס"ס היו האסירים נתונים ללחץ נפשי שלא יתואר בעבודתם היומיומית. ב-3 בדצמבר 1942 נרצחו 300 אנשי זונדרקומנדו בתא גזים. ככל הנראה, התגלה כי הקאפו האחראי על משמרת הלילה, יהודי סלובקי ושמו וייס, מתכנן לברוח. אנשי משמרת הלילה הכו למוות את הבוגד קודם שהומתו בגז. בן ארצו של וייס שהיה בקשר עם הזונדרקומנדו דיווח כי למחרת היום הס"ס הקים זונדרקומנדו חדש של יהודים שגורשו מסוסנוביץ.

ואולם אנשי הזונדרקומנדו לא הפסיקו לתכנן התקוממות, בריחה ומרי. לבנטל כתב מדוע היה קשה כל-כך להכריע בעד פעולת התמרדות: "תמיד נמצא מישהו שקשור היה למשהו, האחד – המזון הטוב [לאנשי הזונדרקומנדו היו הזדמנויות לארגן תוספת מזון בכמות לא מבוטלת – ה"ל] קשר אותו אליו [למחנה – ה"ל], האחר קשור היה לבחורה שאהב"⁵.

הקאפו הראשי קמינסקי, שגורש לאושוויץ במשלוח של יהודים מביאליסטוק בקיץ 1942 והוצב בזונדרקומנדו, מילא תפקיד יוצא דופן. דב פִּיסיקוביץ תיאר את קמינסקי כגבר נמוך, בעל אינטליגנציה גבוהה מן הממוצע, כבן 30 עד 40 (גיל מבוגר לאיש זונדרקומנדו). לבנטל כתב כי בהכנה למבצע ההמתה האינטנסיבי ביותר – נגד יהודי הונגריה – "הקומאנדו כולו ללא הבדל מעמד או שכבה ואף המושחתים ביותר בינינו נסערו בדרישה... לשים קץ לעבודה זו"⁶. החלפתו של מפקד המחנה ליִבְּהֶנְשֶׁל (שנחשב "רך מדי" בעיני ה-WVHA) וחזרתו לאושוויץ ב-8 במאי 1944 של הס, מצויד בייפוי כוח מלא להוציא לפועל את מבצע ההשמדה, היו בגדר אותות רבי משמעות מבחינת האסירים. נוסף על כך, הוגדל מספרם של האסירים שהועסקו בזונדרקומנדו. יותר ממחציתם היו יהודים הונגרים, 200 היו יהודים יוונים, והשאר – יהודים מפולין, מצרפת ומצ'כוסלובקיה. אחרי השלמת מבצע ההשמדה של יהודי הונגריה,

⁴ זלמן לוואנטל, "תוספת לכתב היד הלודז'אי", בתוך: בר מארק, *מגילת אושוויץ*, תל אביב תשל"ח, עמ' 267.

⁵ זלמן לוואנטל, "רשימות", בתוך: מארק, *מגילת אושוויץ*, עמ' 245.

⁶ שם, עמ' 245.

הוקטנו ממדי הזונדרקומנדו, בהתאם לנוהג השגור. 200 אסירי זונדרקומנדו הומתו בציקלון B ב-23 בספטמבר. הס"ס ניסה להסתיר את האמת על ההמתות מאנשי הזונדרקומנדו וסיפר להם כי חבריהם הועברו למחנה המשנה גליוויץ, אבל אנשי הזונדרקומנדו גילו את האמת.

באותו זמן החליט קמינסקי, שהכין מרידה עם שני יהודים יוונים, שלא לחכות עוד. אחד היוונים, ששמו היה כנראה הריירה או אָכְרָה,⁷ לחץ על תנועת המחותרת במחנה לפתוח בפעולה מתואמת. לבנטל כתב:

התחלנו לתבוע, לדרוש מאלה שבחוץ [הכוונה כנראה לתנועת ההתנגדות במחנה – ה"ל] [פתרון] [מה]יר, אבל לדאבוננו לא כפי [שת]ארנו לעצמנו. תוך כדי כך החלה המתקפה הגדולה במזרח וראינו כל יום כיצד הרוסים הולכים וקרבים אלינו ועלתה מחשבה אצל אחרים [הכוונה כנראה לאנשי תנועת ההתנגדות במחנה – ה"ל], שמא מיותרת היא כל העבודה הזאת. מוטב להמתין, מוטב לדחות [עד] שהחזית תתקרב... ויתרופף האירגון אצל [האס.אס.]... אמת, מנקודת מבטם הם צדקו. ובהתחשב בעובדה כי הם לא חשו עצמם נתונים בסכנה... אנו הקומאנדו גרסנו תמיד, כי הסכנה הצפויה לנו גדולה יותר מזו הצפויה לאחרים במחנה, אף יותר מאשר לשאר היהודים במחנה. ידענו כי הגרמנים ינסו לטשטש עקבות מעשיהם בכל מחיר וזאת לא יוכלו לעשות אלא בהשמ[ידם] את הקומאנדו שלנו כולו, בלי להשאיר בחיים אפילו אחד מאתנו.⁸

הנהגתה של קבוצת המאבק אושוויץ הבינה מן הסתם כי אפילו אחרי בריחה מתואמת מוצלחת, אין כל סיכוי שיהיה אפשר לשכן את האנשים שיצליחו לברוח ולדאוג להם או להעניק להם סיכוי לשרוד. ההצדקה היחידה לניסיון בריחה גדול ממדים היתה אפוא הימצאותם של חיילים סובייטים בקרבת מקום.

קבוצת מרי יהודית שעם חבריה נמנו עובדים בבית החרושת אוניון, סייעה למרידה באמצעות הברחת אבק שרפה על גופן של נשים שעבדו בייצורו. למרות הפיקוח הקפדני שלו היו נתונות הנשים היהודיות הצעירות שעבדו שם, הצליחה חברת הקבוצה רוזה רובוטה, בת 23 למצוא דרכים להבריח כמויות קטנות של אבק שרפה בכל פעם שחזרו מן העבודה. ורוֹבֶל, יהודי פולני איש הזונדרקומנדו, קיבל את אבק השרפה, והטכנאי הרוסי בורודין אילתר מעין רימון יד. פּוֹבְסְקִי, חשמלאי שעבודתו הקנתה לו גישה לזונדרקומנדו, שימש איש קשר בינם לבין חברי המחותרת במחנה. הוא תיאר את כלי הנשק הגולמיים כ"מכלי עופרת קטנים, שמולאו באבק שרפה, אבנים קטנות, שברי לבנים ופתיל".

⁷ [הערת המערכת: כנראה מדובר באלברט אָכְרָה. ראו: פּנְקָס הקהילות: יוון, ירושלים 1999, עמ' 176, [286]

⁸ לוואנטל, "רשימות", עמ' 245.

הקאפו קמינסקי לא זכה לראות את המרידה. מישהו הסגיר אותו כנראה. בגבור חשדנותם ירו בו אנשי הס"ס, והבהירו לזונדרקומנדו כי הוא נורה משום שניסה להרוג איש ס"ס. אנשי הזונדרקומנדו של ארבע המשרפות בבירקנאו היו אמורים להתמרד בבת אחת ולנסות להרוס את המשרפות, אבל בסופו של דבר, השתלשלו העניינים אחרת.

בשבת, 7 באוקטובר 1944, קיבל הזונדרקומנדו מקבוצת המאבק אושוויץ דוח ולפיו עוד 300 איש עומדים להיות "מסולקים" (מוצאים להורג) בקרוב. ה-300 (שהס"ס נקב בשמותיהם) החליטו למרוד. קאפו גרמני הפתיע את הקושרים בצהרי היום ואיים לחשוף אותם. הקושרים הרגו אותו בו במקום ופתחו במרידה במשרפה IV, בלי להמתין לפעולות המתואמות שתוכננו. לבנטל תיאר את ההתקוממות, אף כי לא נכח בה משום שעבד במשרפה אחרת. כשבאו אנשי הס"ס לאסוף את ה-300, "גילו הללו גבורה רבה בסרבם לרדת מהמגרש. הם פתחו בצעקות רמות, התנפלו על המשמרות בגרזנים ובפטישים ופצעו אחדים מהם ואת היתר סיקלו באבנים"⁹.

אין בנמצא עוד פרטים מדויקים על מרידה הרואית זו, המרידה הגדולה היחידה בתולדות אושוויץ. איש מאנשי הזונדרקומנדו של משרפה IV לא ניצל. ידוע, עם זאת, כי המורדים פוצצו את משרפה IV והעלו אותה באש. אנשי הזונדרקומנדו שעבדו במשרפה II שמעו את הפיצוץ, ראו את הלהבות, והצליחו להשתלט על הקאפו הגרמני ולהשליכו בעודו בחיים לתוך אחד הכבשנים. "קץ שללא ספק היה ראוי לו; ואולי אף מותו זה היה קל מדי בשבילו", כתב לבנטל¹⁰. הם גם פרקו איש ס"ס אחד מנשקו והשליכו אותו לתוך הכבשן, והכו למוות איש ס"ס אחר. הם חתכו את גדרות התיל שמסביב למשרפה ואת סבך התיל שהפריד אותם ממחנה הנשים ופרצו החוצה.

אנשי הזונדרקומנדו במשרפות האחרות הופתעו מעיתוי המרידה. "מבלי להיות מוכן, בלי עזרת כולם יחד, בלי המחנה ונוסף לכך בצהרי היום, משמע – בלי כל סיכוי שאפילו איש אחד יצליח להינצל ולכן חייבים אנחנו להמתין. אולי יימשך המצב עד הערב ואז, אם ננוכח כי המעשה הוא דחוף, נעשה זאת בערב". במילים האלה תיאר לבנטל את המצב מנקודת התצפית שלו במשרפה III, והוסיף: "הרוסים שהיו יחד איתנו לא היה קל לעצור בעדם"¹¹. הצופרים ייללו, ואנשי הס"ס יצאו מיד לחסום את נתיב הבריחה. הבורחים התבצרו במתבן בריסקו. אנשי הס"ס הציתו את המתבן וטבחו את כל המתבצרים. אנשי מחלקת הכבאות של האסירים שבאו לכבות את האש במשרפה IV היו עדים לטבח של כל אנשי הזונדרקומנדו ליד המשרפה. לאחר מכן נדרשו הכבאים לכבות את האש במתבן בריסקו.

⁹ שם, עמ' 251.

¹⁰ שם, עמ' 252.

¹¹ שם, עמ' 252.

בזונדרקומנדו נותרו 212 אסירים; 451 איש נהרגו במרידה. הס"ס דיווח כי שלושה קציני ס"ס נהרגו. אחד מאנשי הזונדרקומנדו הבודדים שניצלו נזכר כי 12 אנשי ס"ס נפצעו. במשרפה IV לא היה אפשר עוד להשתמש להמתה בגז.

רוב מארגני המרידה המתוכננת נהרגו אחרי פריצתה. כמו לבנטל, טמן גם זלמן גרדובסקי מן העיר לונה שבמחוז גרודנה מסמך ליד המשרפה. הוא כתב כי טמן אותו "בתוך האפר, בהניחי כי זהו המקום הבטוח ביותר, בו ודאי יחפרו, כדי לגלות עקבות המיליונים שניספו... אנו, הזונדר-קומאנדו, כבר מזמן רצינו לשים קץ לעבודתנו הנוראה, אותה כפו עלינו באיומי מוות"¹². רשימותיו נושאות את התאריך 6 בספטמבר 1944, חודש לפני המרידה.

עם הרוגי ההתקוממות נמנו יענקל (ינק) הנדלסמן ויוסל ורשווסקי (ששמו האמיתי היה דוקמבוס), שגורשו לאושוויץ מצרפת במשלוח RSHA. ורשווסקי, יליד 1906, היה פעיל המפלגה הקומוניסטית בפולין ובצרפת. הנדלסמן, יליד 1908, נכלא בבונקר אחרי המרד ומת, כנראה בעקבות עינויים שעבר. לבנטל נקב גם בשמותיהם של משתתפים אחרים במרידה: לייב (הערשקע) פניץ ואייזיק קלניאק, שניהם מלומז'ה; לייב לנגפוס, יליד ורשה שגורש לאושוויץ ממקוב מזובייצקי; ויוסף דרווינסקי מלונה שבמחוז גרודנה. איש זונדרקומנדו יוני שניצל, פרופסור מאוניברסיטת אתונה, נקב גם בשמותיהם של יהודים יוונים: ברוך, בורדו, קרסו, ארדיטי ויכון.

המחלקה הפוליטית זעמה. אנשי הזונדרקומנדו שנותרו בחיים נתפסו ועונו. אנשי הס"ס ביקשו לגלות כיצד הגיע אבק השרפה לפיצוץ משרפה IV מבית החרושת אוניון לידי הזונדרקומנדו. שלוש יהודיות שעבדו במפעל – אלה גרטנר, אסתר וייסבלום ורגינה ספירשטיין – נכלאו בבונקר ב-10 באוקטובר. רוזה רבוטה נכלאה אף היא בבונקר והואשמה בארגון ההברחה של אבק השרפה לבירקנאו. הן עמדו בכל העינויים. ב-6 בינואר 1945 נתלו ארבע הנשים לעיני האסירים האחרים. זו היתה ההוצאה להורג האחרונה באושוויץ. ב-18 בינואר אילצו החיילים הסובייטים המתקרבים את הס"ס לפנות את המחנה.

מקור: ישראל גוטמן, מיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ – אנטומיה של מחנה מוות,

יד ושם, ירושלים, 2003 עמ' 505-527.

¹² שם, עמ' 216-217.